

ΓΑΒΡΙΗΛ ΚΑΛΛΟΝΑΣ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ LOCKE ΚΑΙ ΤΟΥ GRACIAN¹

“Ένας από τους λογίους της Τουρκοκρατίας που δούλεψαν για τη διαφώτιση του Γένους το δέκατο ογδοο αιώνα είναι: κι² ο λησμονημένος έντελως σήμερα Γαβριήλ Καλλονάς. Πρόκειται για φυσιογνωμία που παρουσιάζει ενδιαφέρον και αξίζει να μας απασχολήσει. Δρᾶ κυρίως ως διδάσκαλος και κληρικός, ιδίως στον έξω Έλληνισμό, αλλά και ως συγγραφέας και βιβλιογράφος.

Δὲν είναι πολύ πλούσιες οι πληροφορίες που μας διασώθηκαν για τη ζωή και τη δράση του, είναι όμως έντελως εξακριβωμένες και βεβαιωμένες, γιατί προέρχονται από μελετητή που τον γνώρισε, έζησε κοντά του ένα διάστημα, τον εξετίμησε και μας ᾤφησε πληροφορίες για τὰ σημαντικότερα σημεία της δράσης του: από το Γεώργιο Ζαβίρα.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΟΝΑ

Κατὰ το Ζαβίρα³ ο Γαβριήλ Καλλονάς γεννήθηκε στην “Ανδρο στα 1724. Σὲ ηλικία δέκα χρόνων ἔχασε τους γονεῖς του και βρήκε προστασία κοντά σ’ ἕνα θεῖο του, που φρόντισε για τὴν πρώτη του εκπαίδευση. Τὰ στοιχειώδη γράμματα τὰ ἔμαθε στὴ Σμύρνη· χωρὶς ἄλλο στὴν Εὐαγγελική Σχολή, που τὰ χρόνια ἀκριβῶς ἐκεῖνα εἶχε ἀρχίσει νὰ σημειώνη σημαντικὴ πρόοδος. Αἶγον καιρὸ ἀργότερα γυρίζει: στὴν πατρίδα του, τὴν “Ανδρο, και ἐκεῖ γίνεται μοναχὸς στὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. “Αν ἔμεινε πολὺ διάστημα στὸ μοναστήρι αὐτὸ δὲν ξέρομε. Βέβαιον όμως φαίνεται ὅτι σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν πνευματικὴ του ἐξέλιξη και τὴν κατοπινὴ του δράση εἶχε τὸ ταξίδι του στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου πατριάρχευε ὁ συμπατριώτης και θεῖος του Ματθαῖος (1746-1767)⁴. Χειροτο-

¹ Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης αὐτῆς ἀνακοινώθηκαν τὸ Μάιο τοῦ 1941 σὲ συνεδρία τοῦ «Κύκλου Παλαμᾶς», που εἶχε συσταθῆ τὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς στὴν Ἀθήνα.

² Νεοελληνικὸν θέατρον ἢ Νέα Ἑλλάς (ἐκδ. Γ. Κρέμου, Ἀθήνα 1872), σελ. 239-40.

³ Βλ. Δ. Π. Πασχάλη, Ματθαῖος, πάπας και πατριάρχης Ἀλεξανδρείας και πάσης γῆς Αἰγύπτου, Ἀθήνα 1901.

νεΐται ἐκεῖ διάκονος καὶ γιὰ πέντε χρόνια χρησιμοποιεῖται ὡς γραμματέας τῶν πατριαρχείων.

Ὁ Καλλονᾶς φεύγει γιὰ τὴν Αἴγυπτο, ὕστερ³ ἀπὸ πρόσκληση πιθανῶς τοῦ θεῖου του, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1750. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώνει σημεῖωμα τοῦ κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης, γραμμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καλλονᾶ στὰ 1750, ὅταν ἦταν πιά ἱεροδιάκονος. Ὁ κώδικας περιέχει «*Μελετίου περὶ χριστιανισμοῦ ἐγχειρίδιον*» καὶ τὸ σημεῖωμα ἀναφέρει: «*Ἐγρῶφη παρὰ ταπεινοῦ Γαβριήλ ἱεροδιακόνου Ἀνδρίου τοῦ Καλλονᾶ, οὗ καὶ μέμνησθε πρὸς Κύριον οἱ ἐντευξόμενοι. Ἐν ἔτει σοιτηρίῳ ἁπν' ἐν μηνὶ Μαρτίῳ*»². Καὶ ἀπὸ ἱεροδιάκονος χειροτονήθηκε ὁ Καλλονᾶς ἀπὸ τὸ θεῖο του στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ ἐρχομὸς του στὴν πόλη αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἀνάμεσα στὸ 1746 (τὸ ἔτος ποὺ ἐγίνε πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ὁ Ματθαῖος) καὶ τὸ 1750. Μποροῦμε ἄραγε ἀκριδέστερα νὰ χρονολογήσωμε τὴ μετάβαση τοῦ Καλλονᾶ στὴν Ἀλεξάνδρεια; Ξέροντας ὅτι ἔμεινε κοντὰ στὸ θεῖο του πέντε χρόνια καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅτι (ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω) μαθήτευσε στὸν Ἄθω, κοντὰ στὸν Εὐγένιο Βούλγαρι (ποὺ εἶχε μείνει ἐκεῖ στὰ χρόνια 1753-8), πρέπει νὰ καταλήξωμε στὸ πιθανὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Καλλονᾶς ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του τὴν Ἄνδρο στὰ 1748 ἢ 1749.

Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο λοιπὸν ἔρχεται ὁ Καλλονᾶς στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἐκεῖ γίνεται μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρως. Πόσον καιρὸ ἔμεινε στὴν Ἀθωνιάδα Σχολή καὶ τότε ἀκριβῶς συμπλήρωσε τίς ἐκεῖ σπουδές του δὲν μποροῦμε νὰ βεβαιώσωμε. Πιθανότατα θὰ πῆγε ἐκεῖ κατὰ τὸ 1753-ῆ καὶ ὄχι ἀργότερα⁴ ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὰ πέντε χρόνια τῆς γραμματείας τοῦ Καλλονᾶ κοντὰ στὸ θεῖο του στὴν Ἀλεξάνδρεια δὲν καλύπτουν ἔλο τὸν καιρὸ τῆς διαμονῆς του στὴν Αἴγυπτο, ὅτι δηλαδὴ χρησιμοποιήθηκε ὡς γραμματέας τοῦ πατριάρχη Ματθαίου μερικὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐκεῖ ἀφιξή του· τότε πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι χρημάτισε πατριαρχικὸς γραμματέας τὸ ἀργότερο ἀπὸ τὸ 1752, ἂν ὄχι, ὅπως εἶναι πιθανότερο, ἀπὸ τὸ 1751.

Ἀπὸ συμπλήρωσε τίς σπουδές του στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὁ Γαβριήλ Καλλονᾶς ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ἀργότερο στὰ 1758, τὸ χρόνο ποὺ φεύγει καὶ ὁ Βούλγαρις ἀπὸ τὸν Ἄθω. Στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεώργιος Ζαβίρας, γίνεται «*διδάσκαλος τοῦ Σταυράκη, τοῦ Ὑψηλάντη καὶ ἄλλων*». Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ὑψηλάντη, ποὺ, ὅπως ξέρομε, γεννήθηκε τὸ 1760 καὶ θὰ

¹ Ὁ Σπ. Π. Λάμπρος (βλ. πρὸ κάτω, σημ. 2) λαμβασμένα ἐκδοίαι: Ἀνδρίου.

² Νέος Ἑλληνομνημῶν 8 (1911), 78.

πρέπη να μαθήτευσε κοντά στον Καλλονά κατά τα χρόνια 1766-75, προτού φύγει στην Ευρώπη για ανώτερες σπουδές. Πρέπει να προσθέσω ότι τη μετάβαση του Καλλονά στην Αλεξάνδρεια την τοποθετεί ο Δημήτριος Πασχάλης μετά τη συμπλήρωση των σπουδών του στην Αθωνιάδα Σχολή, αλλά δεν αναφέρει ποῦ στηρίζει τη γνώμη του τούτη. Στο σημεῖο αὐτὸ ἡ πληροφορία τοῦ Ζαβίρα φαίνεται πιὸ ἀξιόπιστη.

Ἀπὸ τὸ Ζαβίρα ἐπίσης ἀντλοῦμε τὴν πληροφορία ὅτι ἀργότερα ὁ Καλλονᾶς ἔρχεται στὸ Βουκουρέστι καὶ ἀπὸ κεῖ στὴ Βιέννη. Πότε ἀκριβῶς ἤρθε στὸ Βουκουρέστι καὶ πόσον καιρὸ ἔμεινε ἐκεῖ δὲν μποροῦμε νὰ ὀρίσωμε, γιατί μᾶς λείπουν σχετικές πληροφορίες. Ὅπως δὲν ποτε εἶναι βεβαιωμένο ὅτι τὰ χρόνια 1785 καὶ 1786 βρίσκεται στὴν πρωτεύουσα τῆς Αὐστρίας. Καὶ τοῦτο, γιατί δύο γράμματα τοῦ Σεργίου Μακραιῦ με ἡμερομηνίες 3 Ἰουνίου 1785 καὶ 7 Ἰουνίου 1786 ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Καλλονά στὴ Βιέννη¹. Στὴν πρώτη μάλιστα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς προσφωνεῖται «*διδάσκαλος, ἱερομόναχος καὶ προεσιῶς τῆς καπέλλης τῶν ὁρθόδοξων Γραικῶν*». Μιὰ παλιότερη, ἀνέκδοτη καὶ χαμένη ἴσως σήμερα ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου Μακραιῦ πρὸς τὸν Καλλονά ἐπίσης ἔχει χρονολογία 25 Δεκεμβρίου 1778, ἀλλὰ ὁ Σάθας, ποῦ κάνει λόγο γι' αὐτήν²), δὲν ἀναφέρει τὸν τόπο προορισμοῦ τῆς, ποῦ ἂν τὸν ξέραμε, θὰ μαθαίναμε ποῦ βρισκόταν ὁ Καλλονᾶς στὰ 1778, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὸ Βουκουρέστι.

Σχετικὰ μὲ τὴ μεταγενέστερη δράση τοῦ Καλλονά ὁ Ζαβίρας προσθέτει ὅτι, ἀφοῦ γιὰ πέντε χρόνια ἔκαμε τὸν ἐφημέριο στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Βιέννης, ἤρθε στὴν Πέστη, ὅπου ἔμεινε δύο χρόνια, πάλι ὡς ἐφημέριος τοῦ ὀρθόδοξου ναοῦ ἀπὸ τὴν Πέστη πηγαίνει στὸ Διασέγ, ὅπου μένει ἄλλα δύο χρόνια καὶ τέλος καταλήγει στὸ Γκιόγκις, ὅπου καὶ πεθαίνει στίς 8 Μαρτίου 1795, ἀφοῦ ἔκαμε τὸν ἐφημέριο τῆς ἐκεῖ ἑλληνορθόδοξης ἐκκλησίας γιὰ τρία χρόνια. Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Καλλονά δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καμιά ἀμφισβήτηση, γιατί τὴν ἔχομε μαρτυρημένη ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ποῦ διαβάξομε κάτω ἀπὸ τὴ λιθογραφημένη εἰκόνα του τὴ δημοσιευμένη στὸ μοναδικὸ σύγγραμμα ποῦ μᾶς ἔφησε, τὴν «Παιδαγωγία» του.

Ἄν ξεκινήσωμε ἀναδρομικὰ ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου καὶ λάβωμε ὑπ' ὄψη τὶς πληροφορίες τοῦ Ζαβίρα τὶς σχετικὲς μὲ τὴ διαμονὴ τοῦ Καλλονά σὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς τόπους ποῦ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, θὰ πρέπη νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Καλλονᾶς ἔμεινε στὴ Βιέννη τὰ χρόνια 1783-88, στὴν Πέστη 1788-90, στὸ Διασέγ τὰ χρόνια 1790-92 καὶ

¹ Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 3, Βενετία 1872, σελ. 542, 543.

² Κ. Ν. Σάθα, ὁ. π. σελ. 541.

τέλος στο Γκιόγκιος 1792-95. Το συμπέρασμά μας για τα χρόνια που μένει ο Καλλονάς στη Βιέννη δεν έρχεται, όπως είναι φανερό, σε αντίθεση με τις χρονολογίες των γραμμάτων που στέλνει ο Μακραίος σ' αυτόν στη Βιέννη.

"Αν τα γράμματα του Μακραίου σώζονται, βρεθούν κάποτε και δημοσιευτούν, μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα φωτιστούμε κάπως για τη δράση του Καλλονά στην Αυστρία και την Ούγγαρία. Όποιαδήποτε πιθανό πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Καλλονάς παράλληλα με τα εκκλησιαστικά καθήκοντα θα έκτελούσε και χρέη διδασκάλου στις ελληνικές κοινότητες, όπου πέρασε τα δώδεκα τελευταία χρόνια της ζωής του. Ίσως το ίδιο έργο έπιτελούσε και στο Βουκουρέστι, προτού φύγει από εκεί για τη Βιέννη. Άνθρωπος που αφιέρωσε ένα μέρος της ζωής του στην έτοιμασία παιδαγωγικού συγγράμματος, όσο κι' αν αυτό, όπως θα δούμε, δεν είναι δικό του πρωτότυπο έργο, δεν μπορεί παρά να αισθανόταν αγάπη και πάθος για το διδασκαλικό έργο και θα το άσκησε το έργο αυτό όχι μόνο στα χρόνια που έζησε στην Κωνσταντινούπολη, μετά την άποφίτησή του από την Αθωνιάδα Σχολή, αλλά και αργότερα, τον καιρό που έζησε στις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, όπου συναντούσε ξενιτεμένους Έλληνες που διψούσαν για μάθηση.

Έκείνο που μάς κάνει ν' άπορούμε και που γι' αυτό καμιά νύξη δε μάς δίνει ο Ζαβίρας, που μολαταύτα γνώρισε προσωπικά το Γαβριήλ Καλλονά, είναι το γεγονός ότι γέρος πια δε μένει σταθερά σ' έναν τόπο (τη Βιέννη λ.χ. ή την Πέστη κλπ.), αλλά λίγα χρόνια τα περνά έδω, λίγα εκεί: βρίσκεται σε μια υπερβολική κάπως για την ηλικία του μετακίνηση από τόπο σε τόπο. Φτάνοντας στη Βιέννη είναι πενήντα έννια χρόνων, στην Πέστη εξήντα τεσσάρων. Ποϋ πρέπει να άποδώσουμε το γεγονός αυτό; Σε τυχόν δυστροπία του χαρακτήρα του τέτοια που να μὴν μπορέη να ζήση με σύμπνοια με το ελληνικό στοιχείο του τόπου όπου βρισκόταν και στην ανάγκη να έπιζητη άλλου θέση; ή είχε τέτοιαν εκτίμηση και φήμη ως διδάσκαλος και φωτισμένος κληρικός που οι διάφορες ελληνικές κοινότητες, της Ούγγαρίας ιδίως, φιλοδοξούσαν να τον καταλέξουν ανάμεσά τους ως διδάσκαλο και λευίτη; Το δεύτερο φαίνεται πιθανότερο. Κι' ο Ζαβίρας άλλωστε, που τον γνώρισε προσωπικά, τον όνομάζει 'αϊδέσιμον και σοφόν άνδρα».

Τόν Καλλονά τον έθαψε στην εκκλησία του Αγίου Ναούμ στο Γκιόγκιος ο άνιψός του Ιγνάτιος Καλλονάς, που φρόντισε μαζί με τον άδελφό του Γεώργιο την έκδοση της «Παιδαγωγίας» του θείου. Στον

ίδιο τάφο μετά ξξί χρόνια (1801) θάβεται και ὁ Ἀναστάσιος Μουσιπινιώτης ἀπὸ τὸν ἴδιο Ἰγνάτιο Καλλονᾶ, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ Ζαβίρας¹.

Η «ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ» ΤΟΥ ΚΑΛΛΟΝΑ

Ὁ Καλλονᾶς κατὰ τὸ Ζαβίρα ἦταν φιλοπονώτατος βιβλιογράφος. Συγκεκριμένα λέγει τὰ ἐξῆς ὁ Ζαβίρας²: «Παρ' αὐτῆ τῆ αἰδεσίμῳ καὶ σοφῷ ἀνδρὶ ἐνέτυχον τσσαῦτα ἑλληνικά χειρόγραφα συγγράμματα, τὰ πλεῖστα ἰδίᾳ χειρὶ γεγραμμένα, ἕσα παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἡμετέρων, ἅτινα σώζονται τανῦν παρὰ τῆ πανοσιωτᾶτῳ ἀρχιμανδρίτῃ καὶ ἀνεψιῷ αὐτοῦ κυρίῳ Ἰγνατίῳ τῷ Καλλονᾶ, τῆ τανῦν ἐν Γκιόγκιος ἐφημερεύοντι». Δυστυχῶς ὁ Ζαβίρας δὲ μᾶς ἔσωσε τοὺς τίτλους τῶν χειρογράφων αὐτῶν. Ἐμμεσα μόνο καὶ ἀπὸ ἄλλες εὐκαιρίες στὸ «Νεοελληνικὸν Θεάτρὸν» του κατονομάζει διάφορα χειρόγραφα ποὺ σώζονταν στὰ χέρια τῶν Καλλονᾶδων Γαβριήλ καὶ Ἰγνατίου. Κατάλογο τῶν χειρογράφων, αὐτῶν, ποὺ φτάνουν τὸν ἀριθμὸ δέκα, μᾶς δίνει: ὁ Ἀνδρέας Ηορνάθ³. Ἄλλ' ἂν πιστέψουμε τὸ Ζαβίρα, τὰ δέκα αὐτὰ χειρόγραφα θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἓνα μόνο μέρος ἀπὸ ἕσα φιλοτέχνησε ὁ Γαβριήλ Καλλονᾶς. Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσωμε καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε γράψει ὁ Καλλονᾶς στὰ 1750 καὶ ποὺ ἐγινε γι' αὐτὸ λόγος στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης αὐτῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ «Ἐγχειρίδιον περὶ χροισιανισμοῦ» τοῦ Μελετίου⁴, ἂν καὶ τὸ χειρόγραφο αὐτό, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης, ἴσως πρέπει νὰ τὸ ταυτίσωμε μὲ ἄλλο ποὺ γι' αὐτὸ ὁ Ζαβίρας⁵ γράφει: «Παρὰ τῷ Καλλονᾶ σώζεται θεολογικὴ τις βίβλος ἐκ διαφόρων θεολόγων διαλογικῶς συγγεγραμμένη (τὰ τοῦ διαλόγου πρόσωπα: διδάσκαλος καὶ μαθητῆς, ἡ δὲ ἐπιγραφή: Μελετίου πρωτοσυγκέλλου Ἀλεξανδρείας τοῦ Κρητός), τὴν ὁποῖαν οὐπω ἐνέτυχον».

Ὁ Γαβριήλ Καλλονᾶς δὲν κατανάλωσε ὅλη του τὴ δραστηριότητα στὴν ἀντιγραφὴ παλιότερων κειμένων, ἀλλὰ θέλησε νὰ ἀσχοληθῆ καὶ μὲ ἔργο δημιουργικότερο. Εἶναι γνωστὸ τὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ Καλλονᾶ ποὺ ἔχει τὸν τίτλο: «Παιδαγωγία, περιέχουσα πάνυ ὠφελίμους νοουθεσίας τε καὶ οἶον δὴ κανόνας περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἀναιρέφεισθαι τὰ παιδιά, συντεθεισα μὲν παρὰ τοῦ ἐν Ἱεροδιδοσκάλοις ἀρίστου κυρίου Γαβριήλ Καλλονᾶ τοῦ ἐξ Ἄνδρου, μεθ' ὅσης δὲ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθεῖσα καὶ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα παρὰ Ἰγνατίου ἀρχιμανδρίτου καὶ Γεωργίου Καλλονᾶ τῶν ἀδελφῶν. Ἐν Βιέννῃ τῆς

¹ ὁ. π. σελ. 201.   ² ὁ. π. σελ. 239-40.

³ Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, Βουδαπέστη 1937, σελ. 99.

⁴ Βλ. Νέον Ἑλληνομνημόνα 8 (1911) 78.   ⁵ ὁ. π. σελ. 432.

᾽Αουστρίας παρὰ τῷ Φρόντζ ᾽Αντωνίῳ Σχραιμβλ, 1800». Εἶναι τὸ μόνον ἔργο τοῦ Καλλονᾶ πού ξέρει καὶ ὁ Ζαβίρας. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶχε λόγους νὰ πιστεῦη πὼς δὲν ἦταν αὐτὸ τὸ μοναδικὸ ἔργο τοῦ Γαβριήλ Καλλονᾶ, γιὰτὶ κατὰ λέξην γράφει (σελ. 239-40): «Πλὴν τῶν ἄλλων αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἅτινα ἡμᾶς λανθάνουσι... ἔγραψε πόνημα περὶ παιδαγωγίας...». Τὸ ἔργο αὐτό, πού βρέθηκε μετὰ θάνατο στὰ χαρτιὰ τοῦ Καλλονᾶ, ὁ ἀνιψιὸς του Γεώργιος Καλλονᾶς, πού προλογίζει τὴν ἐκδόση, πού τὴν ἐπιχείρησε, καθὼς μᾶς διδάσκει: ὁ τίτλος, μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Ἰγνάτιο¹, ἰδιαιτέρα τὸ ἐξαιρεῖ λέγοντας πὼς ἐρχεται νὰ ἀντικαταστήσῃ συγγράμματα παιδαγωγικὰ τῶν «παλαιῶν συγγραφέων» πού γιὰ ποικίλους λόγους εἶναι δυσπρόσιτα στοὺς γονεῖς καὶ παιδαγωγούς «ὡς τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἄλλων» καὶ συνεχίζει τὸ λόγο του γιὰ τὸ προκείμενο βιβλίον σημειώνοντας ὅτι: σ' αὐτὸ «συλλήθδην περιλαμβάνονται ἔλαι αἱ διδασκαλίαι τῶν παλαιῶν συγγραφέων ὅπου περὶ ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν συνέγραψαν· τὸ ὅποιον (συνεχίζει) ἔχοντάς το θέλετε φυλάξει τὴν ὑγιείαν τῶν τέκνων σας χωρὶς νὰ μάθετε ἱατρικὴν· βιβλίον μέσα εἰς τὸ ὅποιον θέλετε εὑρεῖ τοιαύτας διδασκαλίας, δι' ὧν θέλετε δυνηθῆ νὰ φέρητε τὰ τέκνα σας εἰς τὸν εὐώδη λειμῶνα τῶν Χαρίτων καὶ εἰς τὸν ἀκρότατον βαθμὸν τῆς ἀρετῆς· βιβλίον τὸ ὅποιον ὠφελεῖ οὐ μόνον παῖδας, ἀλλ' ἐν ταυτῷ πατέρας, διδασκάλους καὶ παιδαγωγούς· ἐν συντομίᾳ βιβλίον τοῦ ὁποίου τὴν ὠφέλειαν κρίνομα: ἀδύνατος νὰ τὴν παραστήσω ἐντελῶς».

Ἡ «Παιδαγωγία» τοῦ Καλλονᾶ, καθὼς εἶναι δημοσιευμένη, διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεῦτερο μέρος μᾶς δίνονται μᾶλλον πρακτικὲς συμβουλὲς γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν· στὸ τρίτο πάλι: μέρος περιλαμβάνονται κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ ἐκδότη «διάλογοι καὶ ἱστορίαι ἠθικαί, κρίσεις ἐπάνω εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ παντός· καθαυτὰ παραστάσεις τῶν παθῶν καὶ τὰ θλιβερὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν καὶ ἄλλα πάμπολλα ἀνγκυαῖα καὶ ὠφέλιμα ἀποτείνοντα εἰς τὴν καλὴν ἀνατροφήν τῶν παιδῶν». Ἄς προσθέσω ὅτι τὸ τρίτο αὐτὸ μέρος τῆς «Παιδαγωγίας», πού δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὰ δύο προηγούμενα μέρη, ἀποτελεῖ ἠθοπλαστικὸ διήγημα μέσα στὸ ὁποῖο παρεντίθενται ἀπειρες

¹ Μερικοὶ μελετητές, ὅπως ὁ ᾽Αντώνιος Μηλιαράκης, Ἰσομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος, ᾽Ανθρος - Κέως 1880, σελ. 53 σημ. 1 καὶ ὁ Δ. Π. Πασχάλης, Ἡ ᾽Ανθρος, τ. 2, σελ. 372, νομίζουν ὅτι ὁ Ἰγνάτιος καὶ ὁ Γεώργιος δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀδελφοὶ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Γαβριήλ. Ἔτσι ἐξηγοῦν τὸ «τῶν αὐταδέλφων» τοῦ τίτλου. Ὁ Ζαβίρας πάλι (σελ. 439) ἐσφαλμένα τείνει νὰ θεωρήσῃ τὸ Μελέτιο Καλλονᾶ, τὸν ἐκδότη τῶν εἰκοσιτεσσάρων οἰκῶν τῆς Θεοτόκου, ὡς ἀδελφὸ τοῦ Γαβριήλ. Ὁ Μελέτιος (βλ. πρόχειρα Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 413) ἦταν Κρητικὸς καὶ ἔζησε τὸ δέκατο ἑβδόμο αἰῶνα.

περιπλνήσεις και παθήματα τῶν ἡρώων τοῦ διηγήματος πού ἐναλλάσσονται μὲ διαλόγους. Ὅλ' αὐτὰ ἀποβλέπουν στὸ νὰ διδάξουν καὶ νὰ διαπλάσουν τὸν ἀναγνώστη, δείχνοντάς του τὸ δρόμο τῆς ἀρετῆς. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἐκδότη τῆς «Παιδαγωγίας» ἔκαμε ἐντύπωση ἡ εἰδολογικὴ διαφορά τοῦ τρίτου μέρους τοῦ βιβλίου σὲ σχέση μὲ τὰ δύο ἄλλα. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει στὸ προοίμιό του ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ «προσφευστέριως ἤμπορεῖ τινὰς νὰ τὸ ὀνομάσῃ λαμπρὸν καθρέπτην τοῦ παντὸς παρὰ παιδαγωγίαν».

Οὔτε στὸν πρῶτο ἐκδότη—κι' αὐτὸ ἦταν βέβαια φυσικὸ—οὔτε σὲ μεταγενέστερο μελετητὴ γεννήθηκε ἡ ἀπορία ἂν τὸ ἔργο εἶναι ὄντως πρωτότυπο τοῦ Γαβριὴλ Καλλονᾶ ἢ μήπως πρόκειται γιὰ σύγγραμμα συγκροτημένο ἀπὸ ποικίλα διαβάσματα τοῦ ἱεροδιδασκάλου· ἢ τέλος μήπως ἔχη κάποια σχέση μὲ κανένα σύγχρονο ἢ παλιότερο εὐρωπαϊκὸ παιδαγωγικὸ ἔργο. Ὁ Ζαβίρας τὸ θεωρεῖ ἀναμφισβήτητα πρωτότυπο ἔργο τοῦ Καλλονᾶ. Τὸ ἴδιο κι' ὅσοι ἄλλοι σημείωσαν κάτι γιὰ τὸν Καλλονᾶ. Ὁ Σάθας¹ ἀντιγράφει πιστὰ τὸ Ζαβίρα καὶ ὁ Δ. Π. Πασχάλης² ἐπαναλαμβάνει περιληπτικὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Ζαβίρα³.

Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΤΟΥ LOCKE

Σχετικῶς ἔρευνα μὲ δδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ «Παιδαγωγία» τοῦ Καλλονᾶ ὡς πρὸς τὰ δύο πρῶτα τῆς μέρη⁴ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἀπλὴ μετάφραση τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου τοῦ John Locke (1632 - 1704): «Some thoughts concerning education», πού δημοσιεύτηκε στὴν Ἀγγλία τὸ 1693. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἄγγλου φιλοσόφου, χωρὶς νὰ ἔχη ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς του ἰδέες, παρέχει πρακτικὰ διατυπωμένες τὶς ἀντιλήψεις του πάνω σὲ διάφορα θέματα τῆς ἀγωγῆς. Ἐνα ἔργο, πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν παιδαγωγικὴ σκέψη τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα⁵, δὲν εἶναι καθόλου περίεργο πού ὁ Γαβριὴλ Καλλονᾶς, λόγιος πού πρέπει νὰ τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ὁμο-

¹ Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 526.

² Μεγάλῃ Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδεία, ἄρθρο Καλλονᾶς Γαβριήλ.

³ Ὁ Δ. Π. Πασχάλης, Ἡ Ἄνδρος, τόμ. 2 (1927), σελ. 372, παρατηρεῖ ὅτι γιὰ τὸν Καλλονᾶ «ἐφ' ἰσοπέδῳ ἴδιον φρόντισμα εἰς ὃ παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης». Ἴσως μὲ τὸ «ἐφ' ἰσοπέδῳ» ἔννοοῦσε ὁ Πασχάλης ὅτι ἐτοιμάζετο σχετικὴ μελέτη. Τέτοια ὁμως μελέτη, ὅσο ξέρω, δὲν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

⁴ Σχετικὰ μὲ τὸ χαρακτῆρα τοῦ τρίτου μέρους τῆς «Παιδαγωγίας» θὰ γίνῃ λόγος πῶς κάτω.

⁵ Συνθετικὴ εἰκόνα τῆς ἀγωγῆς στὴν Εὐρώπη ἀπὸ δέκατο ὀγδοο αἰῶνα μᾶς δίνει ὁ Paul Hazard, La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing, τόμ. 1, Παρίσι [1946], σελ. 258-71.

εθνών του, παρακινήθηκε να το μεταφράσει και να το κάμει γνωστό στους συμπατριώτες του¹.

¹Εντύπωση κάνει το γεγονός ότι στον τίτλο του βιβλίου του Καλλονά δεν αναγράφεται ότι πρόκειται για μετάφρασμα. Όμως δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Καλλονάς δεν ευτύχησε να τυπώσει ο ίδιος το βιβλίο του. Θα μπορούσε επίσης να υποθέσει κανείς ότι ο τίτλος του βιβλίου προέρχεται όχι από τον Καλλονά, αλλά από τους εκδότες του καταλοΐπου του, όμως με την υπόθεση αυτή θα έπαιναν να είναι λογικά βσα γράφουν οι εκδότες του βιβλίου σχετικά με το τρίτο του μέρος, ότι «προσφυστέρως» θα το όνόμαζε κανείς «λαμπρόν καθρέπτην του παντός παρά παιδαγωγίαν»². Ότι όμως ο Καλλονάς σκόπευε να φιλοτεχνήσει μετάφραση και όχι διασκευή του έργου του Locke, ότι όπωσδήποτε δεν είχε την πρόθεση παραλείποντας το όνομα του συγγραφέα να οικειοποιηθή κατά κάποιο τρόπο το ξένο σύγγραμμα, αποδεικνύεται από το ακόλουθο γεγονός: ότι ο Καλλονάς μεταφράζει πιστά ακόμη και τα μέρη εκείνα του κειμένου του Άγγλου φιλοσόφου, όπου γίνονται υπαινιγμοί και μνείες γεγονότων που ισχύουν στην Άγγλία και που θα ήταν άδιανόητοι αν ο μεταφραστής έσκόπευε να διασκευάσει το έργο ή να το παρουσιάσει ως δικό του δημιούργημα. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι αρκετό κατά τη γνώμη μου.

Γράφει ο Locke (κατά τη μετάφραση του P. Coste, έκδ. 1821, σελ. 16): «Dira t-on que l'Italie étant sous un climat *beaucoup plus chaud que l'Angleterre*, les eaux d'Italie ne sont pas si froides en hiver que celles d'Angleterre? Si cela est, les rivières d'Allemagne et de Pologne sont donc aussi *beaucoup plus froides que celles d'Angleterre*».

Μεταφράζει ο Καλλονάς (σ. 11): «Άράγε το κλίμα της Ιταλίας με το να είναι *πολλά θερμότερον* παρά το *εδικόν* μας, τα ύδατα της Ιταλίας δεν είναι ψυχρά ώσάν τα του ήμετέρου κλίματος; Έάν ούτως έχη, *άκολουθει* ότι οι ποταμοί της Γερμανίας και της Λεχίας να είναι *πολλά ψυχρότεροι*».

²Ας προσέξουμε το «*πολλά θερμότερον παρά το *εδικόν* μας*», που *άποδίδει* το «*beaucoup plus chaud que l'Angleterre*» του έργου του Locke³.

¹ Άς σημειώσω ότι και άλλο έργο του Locke, το «Μεταφυσικών διζληκτικών *έχειριδίων*», μεταφράζεται στα ελληνικά από το Ζακυνθινό Άγάπιο Λίτινο († 1805) και δημοσιεύεται στη Βενετία το 1786. (Βλ. πρόχειρα Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνική Φιλολογία, σελ. 618).

² Βλ. πιο πάνω, σελ. 300.

³ Τι ακριβώς έγραφε ο Locke στο σημείο αυτό στην πρώτη έκδοση του

Μεταφράζει άραγε δλόκληρο τó έργο του Locke χωρίς παραλείψεις ó Γαβριήλ Καλλονάς; Συστηματική συγκριτική έρευνα στο σημείο αυτό μάς οδηγεί στις παρακάτω παρατηρήσεις.

Διαπιστώνεται απόλυτη άντιστοιχία των κεφαλαίων του συγγράμματος του Locke με τά κεφάλαια τής μετάφρασης του Καλλονά από τήν άρχή του άγγλικού συγγράμματος ώς τήν παράγραφο CXXVII του κεφαλαίου (κατά τή γαλλική μετάφραση του P. Coste, έκδ. 1821) που αναφέρεται στην άδιαφορία των παιδιών για τή μόρφωσή τους. Επίσης παραλείπεται στη μετάφραση τó κεφάλαιο που αναφέρεται στο ότι δέν πρέπει νά έξαναγκάζωμε τά παιδιά μας νά άσχολούνται με πράγματα που θέλωμε νά τούς μάθωμε. Επίσης λείπει από τή μετάφραση μιá μικρή παράγραφος, ή CXLIX, που αναφέρεται στην επίδραση τής συντροφιάς που κάνει κανείς και που περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο που άφορα τήν κοσμιότητα των ήθών.

Άλλά ή ούσιωδέστερη παράλειψη στη μετάφραση του Καλλονά διαπιστώνεται στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη μάθηση και που καταλαμβάνει πολú χώρο στο βιβλίο του Locke. Έτσι παραλείπονται οι παράγραφοι CLIII, CLIV, CLVI, CLVII, που αναφέρονται (καθώς και άλλες, που αυτές μεταφράζονται) στον τρόπο που θά μάθουν τά παιδιά άνάγνωση παίζοντας. Άκόμη σ' όσα λέει ó Locke για τά άναγνώσματα που πρέπει πρώτα - πρώτα νά παίρνουν τά παιδιά στα χέρια τους ύπαρχει κάποιος σάλος στη μετάφραση του Καλλονά. Και στο Locke και στον Καλλονά θά βρούμε τή σύσταση νά μη δίνονται στα παιδιά άναγνώσματα έκκλησιαστικά (ή Βίβλος, λέει ó Locke, ή Όκτώηχος, τó Ψαλτήρι και ó Απόστολος, λέει ó Καλλονάς) που δέν μπορούν νά τά καταλάβουν. Στο σημείο αυτό ó Έλληνας μεταφραστής προσθέτει: «Έγώ εύρισκω εύλογον άφου μάθη δλίγον τι νά διαβάζη, νά τó βάλης εύθύς εις τήν γραμματικήν και άφου περάση τά δκτώ μέρη του λόγου, άς άρχίση νά λαμβάνη μάθημα».

Παρακάτω, στην παράγραφο CLIX, όπου ó Locke συνιστά τήν άνάγνωση του άγγλικού βιβλίου Reynard the Fox, ó Καλλονάς γρά-

---

συγγράμματός του δέν μπόρεσα νά διαπιστώσω. Η μόνη σ' έμένα προσιτή έκδοση του παιδαγωγικού έργου του Locke: The educational writings of John Locke edited by John William Adamson, Cambridge 1922, δέν περιλαμβάνει τά σχετικά με τήν υγεία κεφάλαια τής πρώτης έκδοσης (1693), αλλά τά αντικαθιστά με τήν περίληψη των κεφαλαίων αυτών που έδωσε ó Άγγλος φιλόσοφος σέ μεταγενέστερη έκδοση του έργου του (πιθανώς τήν τετάρτη, 1698). Η γαλλική μετάφραση του P. Coste, που παραβάλλεται στη μελέτη μου τούτη με τó κείμενο του Καλλονά, έγινε μετά τήν τρίτη έκδοση (1695) του συγγράμματος του Άγγλου φιλοσόφου, όπως θά δοθμε και πιο κάτω.

φει: «Καλοὶ εἶναι καὶ μερικοὶ στίχοι τοῦ Χρυσολοῦρα εἰς τὰ ἀρχαῖα παιδιὰ καὶ ἡ Χρησιότηθεια τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἀπορρήτων»¹.

Ἄκόμη παραλείπονται στὴ μετάφραση τοῦ Καλλονᾶ οἱ παράγραφοι CLXI, CLXII, CLXIII, ποὺ ἀναφέρονται στὸ ὅτι δὲν πρέπει νὰ δίνουμε στὰ παιδιὰ γιὰ μελέτη χωρὶς ἐπιλογή τὰ διάφορα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὸ ποιά ἀποσπάσματα νὰ προτιμοῦμε, καθὼς καὶ στὸν τρόπο τῆς διδασκαλίας τῆς πρώτης γραφῆς. Οὔτε βρῖσκεται μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Καλλονᾶ σχεδὸν τίποτα ἀπ' ὅσα ἀφοροῦν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας (§ CLXV-CLXXI).

Διαπιστώνεται ἐπίσης ὅτι ὁ Καλλονᾶς δὲ μεταφράζει οὔτε τὸ κεφάλαιο ὅπου ὁ Locke ἀσχολεῖται μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀσκήσεων ἐνὸς νέου εὐγενικῆς καταγωγῆς. Παραλείπει ἀκόμη τὸ συμπέρασμα τοῦ ὅλου συγγράμματος τοῦ Locke, ὅπου ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος κάνει λόγο γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς συγγραφῆς του καὶ τὴν ἀφορμὴν ποὺ τὴν γέννησε. Τεῖνω νὰ πιστέψω ὅτι ὁ Καλλονᾶς ἀπέβλεπε σὲ μιὰ μετάφραση, ποὺ θὰ ἦταν ἐν μέρει προσαρμογὴ πρὸς τὶς ἑλληνικὲς ἀνάγκες. Τὴν πρόθεσίν του αὐτὴ πιθανῶς θὰ τὴν δήλωνε στὸν τίτλο τοῦ ἔργου του ἢ στὸν πρόλογο, ἀν τὸ δημοσίευε ὁ ἴδιος.

Ἀπὸ τῆ συγκριτικῆ ἔρευνα ποὺ ἐπιχείρησα πρὸ πάνω ὀδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ κανόνα ὁ Καλλονᾶς ἀκολουθεῖ πολὺ πιστὰ τὸ πρωτότυπο καὶ στὴ διάταξη τῆς ὕλης καὶ στὶς λεπτομέρειες. Σὲ μερικὰ μόνον σημεῖα συμπτύσσει ἢ καμιά φράσιν παραλείπει. Ἰδίως, ὅπως εἶδαμε, παραλείπει σημαντικὰ μέρη ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦ Locke ποὺ ἀναφέρεται στὴ μάθηση καὶ ἰδιαιτέρως στὴν ὕλη ποὺ πρέπει ὁ νέος νὰ διδαχθῇ. Ὁ Καλλονᾶς περιορίζει τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ ζητήματα τῆς ἀγωγῆς γενικότερα καὶ λιγότερο ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ προβλήματα τῆς διδακτικῆς. Ἀφοῦ ἄλλωστε ἀποτεινόταν σὲ Ἕλληνες ἀναγνώστες, δὲν τὸ θεωροῦσε ἀναγκαῖο νὰ κάμῃ λόγο γιὰ εἰδικότερα ζητήματα «διδακτέας ὕλης», γιὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς λατινικῆς καὶ ἄλλων μαθημάτων, ποὺ τὴν ἐποχὴν ποὺ μετάφραζε ὁ Καλλονᾶς γιὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν παρουσίαζαν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον.

Γνώρισε ἄραγε ὁ Καλλονᾶς στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ μετάφραση τὸ παιδαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Locke; καὶ σὲ ποιά μετάφραση;

Τὰ ἔργα τοῦ Locke μεταφράζονται στὰ γαλλικὰ μέσα στὴν πενταετία 1690-1695. Ἐνωθὼ καὶ τὶς τέσσερις σημαντικὲς μελέτες του, τῆ

¹ Τέτοιου εἴδους προσαρμογὲς σὲ μιὰ μετάφραση δὲν ἦταν ἀδιανόητες τὴν ἐποχὴν ἐκείνη. Οἱ μεταφράσεις τῶν χρόνων ἐκείνων ἦταν πολὺ λιγότερο πιστὲς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τῆς δικῆς μας ἐποχῆς.

φιλοσοφική, την πολιτική, την παιδαγωγική και τη θρησκευτική. Μεταφραστές είναι δύο Ούγενότοι, που ή ανάκληση του διατάγματος της Νάντης από το Λουδοβίκο ΙΔ' τους αναγκάζει να εκπατριστούν: ο David Mazel και ο Pierre Coste (1668-1747). Ο δεύτερος αυτός έρχεται στην Αγγλία, γνωρίζεται και σχετίζεται με το Locke και μεταφράζει το 1695 την παιδαγωγική μελέτη του και λίγο αργότερα (1700) τη φιλοσοφική: «*Essay ou the Humian Understanding*». Τη δεύτερη αυτή μετάφραση την επανεκδίδει ο Coste στα 1729¹, ενώ την πρώτη, την παιδαγωγική, την δημοσιεύει εκ νέου στα 1721 συμπληρωμένη όχι μόνο με 8σα εν τω μεταξύ ο Locke είχε προσθέσει στο έργο του, αλλά και με δικές του αξιόλογες σημειώσεις, που σχολιάζουν και διαφωτίζουν με αντίστοιχες γνώμες Γάλλων διανοητών (Montaigne, La Bruyère κλπ.) τις απόψεις του Locke στα παιδαγωγικά ζητήματα. Η μετάφραση αυτή δημοσιεύεται σε πέμπτη έκδοση στο Παρίσι το 1744 και ξανά το 1821, θεωρημένη από τον τότε καθηγητή της φιλοσοφίας στο Κολλέγιο της Γαλλίας Thurot².

Χαρακτηριστικό της επιτυχίας του έργου του "Αγγλου φιλοσόφου είναι ότι μεταφράζεται επίσης στα ολλανδικά το 1698, στα γερμανικά το 1708 από το S. G. Starck, στα σουηδικά το 1709, στα γερμανικά για δεύτερη φορά από τον G. Olearius³ το 1710. Νέα μετάφραση γερμανική θα ακολουθήσει το 1729, και το 1787 θα κυκλοφορήσουν οι μεταφράσεις του Rudolphi και του C. S. Ouvrier. Στα ιταλικά πάλι μεταφράζεται το έργο το 1763 (ε' έκδοση 1782)⁴.

Η έρευνα ή σχετική με το ζήτημα που άμέσως παραπάνω έθεσαμε με όδηγησε στο άδιαφιλονέικτο, κατά τη γνώμη μου, συμπέρασμα ότι ο Καλλονάς χρησιμοποίησε τη γαλλική μετάφραση του Coste στον καταρτισμό των δύο πρώτων μερών της «Παιδαγωγίας» του⁵. Οι λόγοι που μάς πείθουν είναι οι ακόλουθοι: Έν πρώτοις ο Έλληνας μεταφραστής χωρίς να υποπίπτει σε γαλλισμούς βρίσκεται πολύ κοντά στη

¹ Ο Coste ζή τα τελευταία του χρόνια στη Γαλλία και έκει πεθάνει. Γι' αυτόν βλ. Haag; La France protestante, τόμ. 4, σελ. 70, καθώς και Fritz Ernst, La tradition médiatrice de la Suisse au XVIIIe et XIXe siècles (Revue de littér. comparée, 1926, σελ. 554). Ο ίδιος Coste γνώρισε με μεταφράσεις του στην Εύρώπη και μελέτες του Newton και του Shaftesbury.

² Την έκδοση αυτή του 1821 χρησιμοποίησώ στη μελέτη τούτη.

³ Βλ. Fritz Ernst, σ. π. σελ. 555.

⁴ Βλ. την έκδοση των παιδαγωγικών συγγραφέων του Locke από τον J. W. Adamson, Εισαγωγή, σελ. 13.

⁵ Τη σημασία της γαλλικής μετάφρασης του Coste για τη διάδοση του έργου στην Εύρώπη τονίζει και ο J. W. Adamson, The educational writings of John Locke, σελ. 13 - 14.

φράση (καμιὰ φορά καὶ στὴ λέξη) τοῦ γαλλικοῦ κειμένου—ιδίως σὲ περιπτώσεις πού ἡ προσήλωση στὸ γράμμα δὲ βλάπτει τὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἔργου του, καὶ μάλιστα σὲ σημεῖα ὅπου ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ νεοελληνικὴ χρησιμοποιοῦν (ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλες γλώσσες) τοὺς ἴδιους φραστικούς τρόπους. Ἄλλ' ἀκόμη σημαντικότερο γιὰ τὴν ἀποψή μας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καλλονᾶς παρεμβάλλει στὸ κείμενό του (ὅπου ἡ παρεμβολὴ εἶναι δυνατὴ) χωρὶα Γάλλων συγγραφέων, τοῦ Montaigne ἰδίως, ἀλλὰ καὶ τοῦ La Bruyère (καμιὰ φορά καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Διογένη Λαερτίου, σελ. 42, 43), πού ὁ Γάλλος μεταφραστὴς τὰ ὑποσημείωσε στὴν ἐκδόσή του¹. Τὰ χωρὶα αὐτὰ βρίσκονται στὶς ἀκόλουθες σελίδες τῶν ἀντίστοιχων μεταφράσεων: Καλλ. 42—Coste I 68, Καλλ. 42—Coste I 67, Καλλ. 43—Coste I 70, Καλλ. 58—Coste I 91, Καλλ. 161—Coste I 263, Καλλ. 238—Coste II 92. Σὲ περιπτώσεις πάλι πού ὁ Locke παραθέτει κάτι ἐσφαλμένο, πού ὁ Coste τὸ διορθώνει σὲ ὑποσημείωση, ὁ Καλλονᾶς διατυπώνει τὸ πρᾶγμα καθὼς ἐπανορθώνεται μὲ τὴν ὑποσημείωση τοῦ Γάλλου μεταφραστῆ. Τέτοια εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωση τῶν χωρίων Καλλ. 139—Coste I 227, Καλλ. 267—Coste II 287.

Ἐπιπλέον ὁ Καλλονᾶς μεταφράζει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Coste καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν παρακάτω ἀντίστοιχων χωρίων τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου, τῆς γαλλικῆς μετάφρασης καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Καλλονᾶ.

Γράφει ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος (ἐκδ. Adamson, σελ. 34):

«This being laid down in general, as the course ought to be taken, 'tis fit we now come to consider the parts of the discipline to be used, a little more particularly. I have spoken so much of carrying a strict hand over children, that perhaps I shall be suspected of not considering enough, what is due to their tender age and constitutions. But that opinion will vanish, when you have heard me a little farther. For I am very apt, to think, that great severity of punishment does but very little good; nay, great harm in education: and I believe it will be found, that, caeteris paribus, those children who have been most chastised, seldom make the best men».

¹ Τοῦτο γίνεται, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Adamson, ὁ. π. σελ. 14, στὶς νεώτερες ἐκδόσεις τῆς μετάφρασης τοῦ Coste καὶ ὄχι στὴν πρώτη τοῦ 1695. Ἐπομένως μιὰ ἀπ' αὐτὰς πρέπει νὰ ἀκολουθῇ ὁ Καλλονᾶς. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀπίδραση τοῦ Montaigne στὶς παιδαγωγικὰς ἰδέας τοῦ Locke βλ. P. Villet, L'influence de Montaigne sur les idées pédagogiques de Locke et de Rousseau, Παρίσι 1911. Γενικότερη μελέτη γιὰ τὸ Locke ὡς παιδαγωγὸς εἶναι τοῦ E. Tagliatela, Giovanni Locke, educatore, Ρώμη 1920.

Μεταφράζει ο Coste, κεφ. III § XLIV:

«Après avoir dit en général comme il faut se conduire pour bien élever les enfants, il est à propos d'examiner présentement un peu plus en détail les moyens dont on doit se servir pour cela. J'ai parlé si fortement du soin qu'il faut prendre de tenir de court les enfants, qu'on s'imaginera peut-être par avance que je n'ai pas assez considéré les egards qu'on doit avoir pour la tendresse de leur âge et pour la faiblesse de leur complexion. Mais ce soupçon se dissipera bientôt, si l'on fait réflexion à ce que je vais dire. Bien loin de conseiller qu'on traite durement les enfants, je suis fort porté à croire qu'en fait d'éducation, les châtiements rudes ne sauraient produire que fort peu de bien, et qu'ils causent au contraire beaucoup de mal; et je suis persuadé qu'à tout prendre, on trouvera que les enfants qui ont été fort châtiés deviennent rarement gens de bien».

(Καλλονᾶς, σελ. 58-9): «Εἶπα μέχρι τοῦδε ἀπλῶς περὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ἑσῶτον πρέπει νὰ ἐδηγοῦμεθα πρὸς καλὴν ἀνατροφὴν τῶν παιδίων. Πρέπει τώρα νὰ ἐρευνήσωμεν τὰ μέσα ὅπου συμφέρει νὰ μεταχειριζόμεθα διὰ νὰ τὸ φέρωμεν τοῦτο εἰς καλὴν ἔκβασιν. Ἐγὼ ἐλάλησα μὲ πολλὴν δραστηριότητα περὶ τῶν παιδίων, δηλαδὴ ὅτι πρέπει νὰ τὰ κρατῶμεν στενοχωρημένα, καὶ ἴσως μὲ νομίζετε σκληρὸν πρὸς ἡλικίαν ἀπαλὴν καὶ κρᾶσιν λεπτὴν, ὅμως ὀγλήγορα θέλετε ἀποβάλλει αὐτὴν τὴν ὑποψίαν, ἀνίσως καὶ στοχασθῆτε αὐτὰ ὅπου μέλλω νὰ εἰπῶ. Ὅσον ἀπέχω ἐγὼ ἀπὸ τὸ νὰ συμβουλευῶ τοὺς γονεῖς νὰ φέρωνται μὲ σκληρότητα πρὸς τὰ παιδιά, ὥστε ἑποῦ νομίζω ὅτι αἱ αὐστηραὶ παιδεῖαι νὰ μὴν ὠφελοῦσι πρὸς τὴν καλὴν ἀνατροφὴν, ἀλλὰ μάλιστα νὰ βλάπτουσι καὶ πιστεύω ὅτι σπανίως συμβαίνει ἐκεῖνα τὰ παιδιά ὅπου ἐπαιδεύθησαν μὲ σκληρότητα νὰ γίνωνται καλοὶ ἄνθρωποι».

Ἡ συνεξέταση καὶ ἀντιπαραβολὴ τῶν παραπάνω χωρίων δείχνει ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Καλλονᾶ βρίσκεται χωρὶς ἄλλο κοντύτερα στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Coste παρά στὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο. Γι' αὐτὸ καὶ παραλείπω τὴν πιδ λεπτομερεῖακὴ ἐξέταση τῶν χωρίων αὐτῶν.

Ἐνα ἄλλο γεγονός πού καὶ αὐτὸ πλησιάζει τὸ ἔργο τοῦ Καλλονᾶ πρὸς τὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ὄχι πρὸς τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο εἶναι τοῦτο: ὅτι ὁ Καλλονᾶς ἀκολουθεῖ τὴν ὑποδιαίρεση σὲ κεφάλαια καὶ τοὺς τίτλους πού ἔθεσε στὰ κεφάλαια αὐτὰ ὁ Γάλλος μεταφραστής. Τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο ἦταν στερημένο ἀπ' αὐτὰ καὶ ὁ Coste, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τί γίνεται στὰ Essais τοῦ Montaigne, εἰσήγαγε τὸν τεχνικὸ αὐτὸ νεωτερισμὸ καὶ στὴ μετάφραση τοῦ ἀγγλικοῦ ἔργου.

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε καὶ νὰ τοποθετήσωμε ἰδεολογικά τὸν Καλλονᾶ μέσα στὴν ἐποχὴ τοῦ δυστυχοῦς δὲν ἔχομε ἀπολύτως σαφῆ δεδομένα. Τὸ μόνο σύγγραμμά του ποῦ μᾶς σώζεται, καθὼς εἰδείξα, ἀποτελεῖ μετάφραση, ποῦ ἀντανακλᾶ, ὅπως εἶναι φυσικό, τὶς ἰδέες τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα, τοῦ Locke. Ἐνα συμπτωματικὸ ὅμως γεγονὸς μᾶς παρέχει, νομίζω, μιὰ σχετικὴ νύξη. Ὁ Locke στὸ βιβλίο του (σελ. 143 γαλλ. μετάφρ.) παρατηρεῖ ὅτι τὰ Εὐαγγέλια, οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ οἱ Ἐπιστολὲς «εἶναι ἀνώτερα ἀπὸ τὴ νοημοσύνη τῶν παιδιῶν». Συνιστᾷ ἐπομένως τὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων αὐτῶν ἀπὸ τὰ παιδιά μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ συνηθίσουν στὴν ἀνάγνωση. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Locke δὲν τὸ μεταφράζει ὁ Καλλονᾶς στὴν «Παιδαγωγία» του, ἴσως ὅμως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν λόγων τοῦ Ἄγγλου φιλοσόφου διατυπώνει τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις, ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ τὸν κατατάξουν στὴν παράταξη τῶν προσδευτικῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τῆς ἐποχῆς: σ' ἐκείνους ποῦ ἐπιδιδύκοντας μιὰ κάποια ἐκπαιδευτικὴ μετρύθμιση ζητοῦσαν τὸν περιορισμὸ τῆς κατὰ παράδοση ἀνάγνωσης μόνο καθαρῶς θρησκευτικῶν κειμένων, ποῦ δὲν τὰ κατανοοῦσαν οἱ μικροὶ μαθητὲς (Ὁκτώγητι, Ψαλτήρι, Ἀπόστολος) καὶ συνάμα τὴν εἰσαγωγὴ μελέτης καὶ ἄλλων «ὠφελίμων συγγραφέων». Γράφει συγκεκριμένα ὁ Καλλονᾶς (σελ. 257): «Ὅσον διὰ τὴν Ὁκτώγητον καὶ τὸ Ψαλτήριον καὶ τὸν Ἀπόστολον, εἰς τὰ ὁποῖα χάνουσι τόσον καιρὸν τὰ παιδιά διὰ νὰ τὰ μάθουσι, μὲ φαίνεται ὁ κόπος αὐτὸς νὰ εἶναι ἀνωφελὴς καὶ ὁ καιρὸς νὰ ἐξοδεύεται ματαίως: διότι ποῖαν ὠφέλειαν ἢ ποῖαν ἡδονὴν ἢμπορεῖ νὰ λάβῃ ἓνα παιδίον διαβάζοντας τροπάρια, ψαλμοὺς καὶ ἐπιστολάς χωρὶς νὰ καταλαμβάνῃ τίποτε; ποῖος εἶναι ὁ σκοπός; νὰ μάθῃ νὰ διαβάξῃ μόνον; Καὶ τοῦτο ἢμπορεῖ νὰ γένη καὶ μὲ τὴν γραμματικὴν, μὲ τὴν ὁποῖαν δύναται νὰ δηγηθῇ πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης διὰ νὰ καταλαμβάνῃ τὴν θεῖαν Γραφὴν καὶ τὰ συγγράμματα τῶν Ἁγίων Πατέρων καὶ ἄλλων ὠφελίμων συγγραφέων, ὁπόταν φθάσῃ εἰς ἡλικίαν ὁποῦ ἢμπορεῖ νὰ καταλάβῃ. Λοιπὸν διὰ ποῖαν αἰτίαν νὰ χᾶσῃ τῶσους χρόνους; Ἐγὼ εὗρισκω εὐλογον, ἀφοῦ μάθῃ ὀλίγον τι νὰ διαβάξῃ, νὰ τὸ βάλῃς εὐθὺς εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ ἀφοῦ περάσῃ τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου, ἀξ ἀρχίσῃ νὰ λαμβάνῃ μάθημα». Παρακάτω (σελ. 258) προσθέτει: «Καλοὶ εἶναι καὶ μερικοὶ στίχοι τοῦ Χρυσολοῦρα εἰς τὰ ἀρχάρια παιδιά καὶ ἡ Χρηστοθήθεια τοῦ σοφωτάτου Ἀλεξάνδρου τοῦ ἀπορρήτων».

Δυστυχῶς ὁ Καλλονᾶς στὸ μέρος αὐτὸ δὲ θίγει τὸ ζήτημα τῶν ἐνδεδειγμένων ἀναγνωσμάτων γιὰ τὰ μεγαλύτερα παιδιά, ὁπότε θὰ ἐκφραζόταν σαφέστερα γιὰ τὰ μαθήματα ποῦ τὴ διδασκαλία τους θὰ συνιστοῦσε. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι θὰ μπορούσαμε κατηγορηματικότερα

να αποφανθούμε για την ιδεολογική του κατεύθυνση σχετικά με το περιεχόμενο που θα έπρεπε να πάρη η παιδεία, ζήτημα που κίνησε τόσο δεινούς αγώνες στην εποχή του.

Ός προς την εποχή τώρα που επιχειρήσε τον καταρτισμό της «Παιδαγωγίας» του ο Καλλονάς, θεωρώ πιθανό να είχε συγκροτήσει το έργο του πριν έρθη στη Βιέννη στα 1783. Σε ηλικία εξήντα περίπου χρόνων που ήταν τότε θα του ήταν δύσκολο να καταπιαστή με ένα τέτοιο έργο.

Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΤΟΥ GRACIAN

Τά δύο μέρη της «Παιδαγωγίας» του Καλλονά (σελίδες 280) προέρχονται λοιπόν από μετάφραση του παιδαγωγικού έργου του Locke. Το τρίτο μέρος της, που είναι ανεξάρτητο ως προς το χαρακτήρα του από τὰ δύο προηγούμενα μέρη και που αποτελεί ήθοπλαστικό διήγημα, έχει υπόθεση τις περιπέτειες δύο νέων, του Κριτίλου και του Ανδρονίου, που ο συγγραφέας εκθέτοντάς τες έχει την ευκαιρία με αλληγορίες, διαλόγους και ποικίλες ιστορίες να διδάξη τὸν ἀναγνώστη του.

Με τὴν πρώτη ἀνάγνωση τοῦ διηγήματος ἀποκομίζομε τὴν ἐντύπωση ἔτι δὲν ἔχομε μπροστά μας πρωτότυπο δημιούργημα τοῦ Καλλονά. Πρόκειται για ἀπλή μετάφραση ἢ διασκευή παλιότερου διηγήματος. Σχετική ἔρευνα με ὀδήγησε στὴ διαπίστωση ἔτι τὸ δεύτερο αὐτὸ ἔργο τοῦ Καλλονά ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ ἔργου «El Criticón» τοῦ Ἰσπανοῦ ἰησουΐτη συγγραφέα Baltasar Gracián y Morales (1601-58). Πρόκειται για ἕνα συγγραφέα πού, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Paul Hazard¹, σὲ μιὰ στιγμή πού τὸ ἰδανικὸ τοῦ «honnête homme» καταρρέει ζητεῖ με τὰ ἔργα του νὰ μελετήσῃ τὸν ἄνθρωπο καὶ με τὰ ἐκλεκτότερα χαρακτηριστικά του νὰ διατυπώσῃ ἕνα νέο ἀνθρώπινο πρότυπο γιὰ μίμηση. Τὸ νέο αὐτὸ πρότυπο πού προβάλλει ὁ Gracián δὲν εἶναι κάτι τὸ καινούργιο· σὰ νὰ ἀνασταίνεται ἀπὸ τὸ παρελθόν· εἶναι ὁ τύπος τοῦ αὐλικοῦ τῆς Ἀναγέννησης. Ἐκεῖνο πάλι πού βοηθεῖ τὴ διάδοση τῶν ἔργων του καὶ τὴν ἐπιτυχία του στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ ἐπομένου αἰῶνα εἶναι ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ κάποια ἀποστροφή ὀρισμένου κοινῶ γιὰ τὶς νέες τάσεις καὶ τὶς νέες ἰδέες.

Δὲν ἦταν ἀσήμαντη ἡ θέση τοῦ Gracián στα Ἰσπανικὰ γράμματα, ἀλλ' ἰδίως ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου του «Oraculo manual y Arte de prudencia» (1647) ἀπὸ τὸν Amelot de la Houssaye (1684) με τὸν τίτλο «Homme de la Cour» τὸν κάνει γνωστὸ γενικότερα

¹ La crise de la conscience européenne (1680-1715), Παρίσι [1935], σελ. 335.

στην Ευρώπη¹. Μέσα στην τριακονταετία 1685-1716 σέ δεκαπέντε ανέρχονται οι μεταφράσεις των έργων του. 'Ο Γερμανός Christian Thomasius (1655-1728), ένας από τους πρώτους διαφωτιστές², στο έναρκτήριό του μάθημα τον ανακηρύσσει διδάσκαλο από τον οποίο πρέπει να έμπνευστούν οι Γερμανοί, αν θέλουν να βελτιώσουν τα ήθη τους. 'Η απήχηση του έργου του Gracián φτάνει και σέ άλλες ευρωπαϊκές χώρες, τήν 'Ιταλία, τήν 'Αγγλία, τήν 'Ολλανδία, τήν Πολωνία, αν και με μικρότερα αποτελέσματα. Μολονότι τὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα με τήν ἐπικράτηση τῶν νέων ἀντιλήψεων παραμερίζεται και ξεχνιέται ὁ Gracián ὡς συγγραφέας, τὸ ἔργο του «Criticism» ἐξακολουθεῖ ἀκόμη με ζέση νὰ διαβάζεται ὡς διήγημα ἀλληγορικὸ και διδακτικὸ. Τὸν ἐπόμενο αἰώνα ὁ γραμματολόγος G. Tickner³ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ 'Ισπανοῦ συγγραφέα τιμᾷ περισσότερο αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Gracián. 'Απὸ τὸ ἄλλο μέρος μεταφράζει στὰ γερμανικὰ τὸ «Ogaculo» ὁ Σοπενάουερ. Εἶχε μάλιστα λόγους ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος νὰ μὴν ἀντιπαθῆ συγγραφέα ποὺ ἡ στάση του ἀπέναντι στὴ ζωὴ παρουσίαζε ἀναλογίες με τὴ δική του στάση⁴. 'Αλλὰ και ὁ Νίτσε ἀργότερα ἐνδιαφέρεται και μελετᾷ τὸν Gracián. Ὑποστηρίχθηκε μάλιστα⁵ ἔτι ὑπάρχει κάποια σχέση μεταξύ «Zaratouστρα» και τοῦ «Criticism». 'Η ἀποψη ὁμως αὐτὴ φαίνεται μᾶλλον ὑπερβολική⁶. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Νίτσε γνώρισε τὴ μετάφραση τοῦ «Ogaculo» ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Σοπενάουερ και δέχτηκε ὥρες-ὥρες ἀπ' αὐτὴν ὀρισμένους ἐκφραστικὸς τρόπους τοῦ 'Ισπανοῦ πεζογράφου, μιὰ κάποια, νὰ ποῦμε, μυστηριακὴ, σιβυλλικὴ σκοτεινότητα, καθὼς δέχτηκε και κάποιο διδάγμα ψυχολογίας ἀπὸ τὴς πρακτικὴς παρατηρήσεις τοῦ Gracián πάνω στὸν ἄνθρωπο και τὴν κοινωνία⁷.

¹ Ἀλλὰ τί εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ «Criticism»; 'Τὸ ἔργο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρία μέρη, τοῦ δημοσιευμένα χωριστὰ (1651, 1653, 1657) ἔχουν

¹ Γιὰ τὴν ἀπήχηση τοῦ Gracián στὴ Γαλλία βλ. J. Sarraül, Notes sur Gracián en France (Bulletin hispanique, 'Ιούλ. - Σεπτ. 1937).

² Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Thomasius ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, καθὼς και γιὰ τὴν χρησιμοποίηση τῆς γερμανικῆς γλώσσας στὴν ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸ 1687 διδάσκει σέ γερμανικὴ γλώσσα και τὸν ἐπόμενο χρόνο ἐκδίδει τὴν πρώτη μνημιαία σέ γερμανικὴ γλώσσα λογοτεχνικὴ ἐπιθεώρηση.

³ Ἱστορία τῆς ἰσπανικῆς λογοτεχνίας, τόμ. 3 (1864), σελ. 251.

⁴ Βλ. James Fitzmaurice Kelly, Histoire de la littérature espagnole, 1928, σελ. 445. Εἰδικότερα βλ. A. Morel - Fatio, Gracián interprété par Schopenhauer (Bulletin hispanique 12 [1910] 377-407).

⁵ Βλ. Adolphe Coster, Revue hispanique, 1913.

⁶ Βλ. Victor Bouillier, Baltasar Gracián et Nietzsche (Revue de littér. comparée, 1926, σελ. 381-401, ἰδίως σελ. 387 κέ.).

⁷ Βλ. Victor Bouillier, ὁ. π. σελ. 400-1.

τούς ακόλουθους τίτλους: «Ἡ ἄνοιξη τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τὸ καλοκαίρι τῆς νεότητος», «Τὸ φθινόπωρο τῆς ὄριμης ἡλικίας» καὶ «Ὁ χειμῶνας τῶν γερατειῶν». Στὸ ἀλληγορικὸ αὐτὸ διήγημα ὁ γέρος ναυαγὸς Κριτίλος συναντᾷ τὸν ἄγριο νέο Ἀνδρένιο, ποὺ μαθαίνει ἀπ' αὐτὸν τὰ ἰσπανικά, ἀποκαλύπτει στὸν Κριτίλο τὴν ψυχὴ του καὶ ἔρχεται μαζί του στὴν Ἰσπανία, τὴ Γαλλία, τὴ Γερμανία, τὴν Ἰταλία. Στις χώρες αὐτὲς δίνεται ἢ εὐκαιρία στοὺς δύο φίλους νὰ συζητήσουν μὲ διάφορα πραγματικά καὶ ἀλληγορικά πρόσωπα πάνω σὲ κάθε λογῆς ζητήματα. Καθὼς χαρακτηριστικὰ παρατηρεῖ ὁ Γάλλος μεταφραστὴς τοῦ ἰσπανικοῦ αὐτοῦ ἔργου στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασῆς του, οἱ δύο ταξιδιώτες ὅσο εἶναι ἐγκάρδια ἐνωμένοι, ἄλλο τόσο χωρίζονται στὴν ἀντίληψη τῆς ἠθικῆς. Ὁ ἓνας εἶναι ὀπαδὸς μιᾶς σοφίας αὐστηρῆς, ὁ ἄλλος ὑποκόπτει μπροστὰ στὶς χίμαιρες τῆς ζωῆς καὶ στὴν ἀπατηλὴ ἡδονὴ τῶν αἰσθησεων. Καθὼς εἶναι τόσο διαφορετικοὶ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, περνοῦν ἀπὸ ἡλικία σὲ ἡλικία, ἀπὸ κατάσταση σὲ κατάσταση καὶ βρίσκουν παντοῦ ὁ ἓνας ἓνα κακὸ ὁδηγὸ καὶ παραπλανητὴ, ὁ ἄλλος ἓνα σύμβουλο καὶ διδάσκαλο τῆς ἀρετῆς. Οἱ στρατοκόποι χωρίζονται καμιά φορὰ καὶ πάλι ξανασιγούν, ὅμως ὁ Σοφὸς ἐπικρατεῖ πάντα. Καὶ οἱ δύο μπαίνουν τέλος στὴ Χώρα τῆς Εὐδαιμονίας, ἐγκαθίστανται ἐκεῖ καὶ τοῦ λοιποῦ ἀναπαύονται.

Τὸ πνευματικὸ περιεχόμενο τοῦ «Criticón» εἶναι ἐλάχιστα ἢ καὶ καθόλου ἴσως πρωτότυπο. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ε. Craveri Croce¹, τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἓνα μωσαϊκὸ ἀπὸ ἀναμνήσεις κλασσικῶν καὶ ἰδίως τοῦ Σενέκα, τοῦ Μαρτιαλίου, τοῦ Κικέρωνα, τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, καθὼς ἐπίσης τῆς Βίβλου, ποὺ βαθύτατα τὴν ἤξερε ὁ συγγραφέας ὡς καθηγητῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ξεχωριστὴ ἐντύπωση μέσα στὸ «Criticón» κάνει ἢ ἀποσθεματικὴ συνομιλία μεταξὺ τῶν προσώπων πάνω σὲ θέματα τῆς ζωῆς, τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς πείρας τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἠθικοδιδασκτικὴ καὶ κριτικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου εἶναι ἀδύνατη, ἐνδ:αφέρον ἕμως παρουσιάζουν οἱ ἀλληγορικὲς εἰκόνες, ποὺ συγκροτοῦν τὴν ὑπόσταση καὶ τὸ σκελετὸ τοῦ διηγήματος. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Craveri Croce², διατηροῦν κάποιον χαρακτήρα λαϊκὸ καὶ μεσαιωνικὸ³. Μολαταῦτα καὶ παρ' ἔλον ἐτι δὲ θὰ μπορούσε ὁ Gracián νὰ καταταχτῆ στοὺς συντοπίτες του Γογγοριστέζ⁴, τὸ ὄφρος

¹ *Baltasar Gracián*, περιοδ. *Civiltà moderna* 13 (1941) 321-343, βλ. ἰδίως σελ. 325. ² ὁ. π. σελ. 339.

³ Ἐς σημειώσω ὅτι μετὰ τὴν καλλίωτην (Μαρίτην 1913-14) σὲ δύο τόμους ἐκδόση τοῦ J. Cejador y Franca νεώτερη κριτικὴ ἐκδόση τοῦ «Criticón» εἶναι τοῦ M. Romera-Navarro (Philadelphia, 1938).

⁴ Εἶναι οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Gongora (1561-1627), ποὺ καλλιτεροῦν ἐξαιρετικὰ

του είναι τις περισσότερες φορές σκοτεινό και έδωσε άφορμή να πιστευτεί ότι η σκοτεινότητα αυτή ζητεί να κρύψει την κενότητα του έργου. Βέβαιο όπωσδήποτε πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Gracián ο ίδιος στάθηκε ανώτερος από το έργο του—το έργο του γενικότερα και όχι μόνο το «Critición». «Βαθύς και λεπτός παρατηρητής, σημειώνει ο Fitzmaurice-Kelly¹, άνθρωπος με πνεύμα χωρίς φαντασιώσεις, είναι συχνά βσο γίνεται διαυγής· ή διαύγειά του όμως δεν είναι άρκετή. Ζητώντας να δώσει στο λεκτικό του μεγαλύτερη σημασία απ' όση μπορούσε να βαστάξει, ο Gracián θέλοντας να αποφύγει το τετριμμένο πέφτει στο ιδιότροπο, το παράδοξο». Χαρακτηρίζοντάς τον θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν υπήρξε βέβαια σπουδαίος ήθικολόγος, όμως στάθηκε ένας από τους μεγαλύτερους πεζογράφους της Ισπανίας, ένας από τους χαρακτηριστικότερους συγγραφείς της εποχής του μπαρόκ στα γράμματα.

Ο Καλλονάς από το έργο του Gracián μετάφρασε μόνο το πρώτο μέρος και το τοποθέτησε ως τρίτο μέσα στη δική του «Παιδαγωγία». Είναι φανερό ότι, καθώς το πρώτο αυτό μέρος αναφερόταν, όπως είδαμε, στην παιδική και τη νεανική ηλικία, αυτό και μόνο μπορούσε να χωρέσει μέσα σε «παιδαγωγικό» σύγγραμμα, εάν αυτό που συγκροτούσε ο Καλλονάς: ένα σύγγραμμα που θα απέδλεπε είτε με την καθρητή διδασκαλία είτε με τη λογοτεχνική αλληγορία να διδάξει τον αναγνώστη.

Αλλά σε τί γλώσσα γραμμένο γνώρισε το Ισπανικό διήγημα ο Καλλονάς; Γαλλική μετάφραση του Ισπανικού διηγήματος δημοσιεύτηκε στη Χάγη το 1708 και 1709 από άνωνομο μεταφραστή. Ύστερ' από συστηματική σύγκριση του κειμένου του Καλλονά με τη μετάφραση αυτή καταλήγω στο συμπέρασμα ότι ο Έλληνας λόγιος φιλοτέχνησε τη δική του με βάση την παραπάνω γαλλική μετάφραση. Στη διαπίστωση αυτή με δδήγησε όχι μόνο η παραβολή των δύο κειμένων, αλλά και η μελέτη σειράς από διδακτικές λεπτομέρειες που αναφέρονται στην αναμετάξύ τους σχέση, που θεωρώ περιττό ν' απασχολήσω μ' αυτές τον αναγνώστη. Περιορίζομαι μόνο ν' αναφέρω ότι πολλές φορές ο Καλλονάς έρμηνεύματα και διασαφητικές μικροπροσθήκες που υποσημειώνει ο Γάλλος μεταφραστής και που δεν υπάρχουν στο Ισπανικό πρωτότυπο τις παρεισάγει αυτός στο κείμενο. Ας παρατηρηθεί και τουτό: ότι σε μερικά από κείνα τά σημεία όπου ο Γάλλος μεταφραστής παρα-

έπιτηθευμένο ύφος. Πρόκειται για μιá τάση που άπαντά και στις άλλες λογοτεχνίες της σύγχρονης Ευρώπης και χαρακτηρίζεται κατά τόπους ως *marinismo*, *secentismo*, *euphuismus*, *préciosité de style* κλπ.

¹ δ. π. σελ. 445.

λείπει μικρά και άσήμαντα βέβαια κομμάτια του Ισπανικού κειμένου ή Καλλονάς ακολουθώντας το γαλλικό κείμενο τα παραλείπει κι' αυτός. Για να έχη μιá εικόνα του γεγονότος αυτού ή αναγνώστης καταχωρίζω ένα χωρίο του Ισπανικού κειμένου, καθώς και τή γαλλική, και τήν Ισπανική μετάφρασή του. Γράφει ή Gracián στην άρχή του ύγδού κεφαλαίου: «*Las maravillas de Artemia. Buen animo contra la inconstante fortuna, buena naturaleza contra la rigurosa ley, buena arte contra la imperfecta naturaleza, y buen entendimiento para todo. Es el arte complemento de la naturaleza, y un otro secundo ser, que por extremo la hermosea, y aun pretende excederla en sus obras*»¹. Μεταφράζει ή Γάλλος μεταφραστής: «*Histoire d'Artemie. On a besoin d'un grand courage pour soutenir les inconstances de la fortune, d'un bon naturel pour se soumettre aux rigueurs de la Loi et d'une bonne éducation pour corriger les défauts de la nature; et le jugement tient lieu de toutes ces vertues. L'art est l'accomplissement de la nature, et comme son second créateur; il la finit, il l'embellit, il la surpasse même quelquefois*»². Ακολουθώντας τή γαλλική μετάφραση ή Καλλονάς γρά-

¹ Ακολουθώ τήν έκδοση τής Βαρκελώνας (1664), πού έχει τίτλο: «Tres partes de El Criticón».

² Η μετάφραση του «El Criticón» φέρεται με τον τίτλο: «L'homme detrompé ou le Criticon... traduit de l'espagnol». Στόν πρώτο τόμο τής μετάφρασης περιλαμβάνεται τό πρώτο μέρος του Ισπανικού έργου, έναινο δηλ. πού μετάφρασε ή Καλλονάς. Ένδεικτικά αναφέρω ότι τή γαλλική αυτή μετάφραση του έργου του Locke μεταγλώττισε στό Ίδαιο στό 1754 στό έλληνικά και ή Ίωάννης Ράλλης, μέγας στόλνικος, από τή Μυτιλήνη. Το έργο του, άνέκδοτο άκόμη, υπάρχει άνάμεσα στό έλληνικά χειρόγραφα τής Ρουμανικής Ακαδημίας (βλ. Litziua, Manuscrisele Grecesci, Βουκουρέστι 1900, άρ. 62). Στήν έλληνική ή τίτλος αποδίδεται κατά τή γαλλική μετάφραση: «Ο τής άπάτης άπαλλαγίς ή τό Κριτικόν». Ας προσθέσω ότι και ή γνωστός διασκευαστής του Έρωτοκρίτου Διονύσιος Φωτεινός είχε επιχειρήσει τή μετάφραση του έργου του Gracián (βλ. Ν. Σβορώνου, 'Ο Διον. Φωτεινός και τό Ιστορικών αυτού έργον, Έλληνικά 10, 1938, 176). Στή μελέτη αυτή του Σβορώνου, ας προστεθή παρενθετικά, πρέπει να επανορθωθή εκείνο πού εκεί λέγεται ότι τό έργο του Gracián είχε άφοριστή από τό θυτικό κλήρο, «του όποίου τήν διαφθοράν έμαστίγωσεν». Στήν πραγματικότητα τό έργο αυτό του Gracián, καθόλου ρηξικέλευθο στην κεντρική του ιδέα (άν και καμιά φορά άπαισιόδοξο και πέρα από τά έπιτροπτά χριστιανικά όρια) δεν άφθόριστηκε από τό θυτικό κλήρο, άλλ' άπλώς ή συγγραφέας του, Ίησουίτης ήδη από τή νεανική του ηλικία (1619), καθηγητής άργότερα και πρότανης του Ιησουϊτικού κολλεγίου τής Ταρραγκόνας, όταν στό 1651 άρχίσει τή δημοσίευση του «El Criticón» με ψευδώνυμο και χωρίς τήν άδεια των προϊσταμένων του, παύεται από τή θέση του και έγκλείεται στό κελί του. Καθώς παρατηρεί ή Fitzmaurice - Kelly (Histoire de la littérature espagnole, 1928^a, σελ. 445) οι συνάδελφοί του Ίη-

ζει: «Ίστορία τῆς Ἀριτεμίας. Εἶναι χρεῖα μιᾶς ἄκρας μεγαλοφυχίας διὰ νὰ βαστάσῃ τινὰς τὰς ἀκαταστασίας τῆς Τύχης, μιᾶς καλῆς φύσεως διὰ νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν αὐστηρότητα τοῦ νόμου καὶ μιᾶς καλῆς ἀνατροφῆς διὰ νὰ διορθώσῃ τὰ ἐλαττώματα τῆς φύσεως καὶ ἡ φρόνησις ἐπέχει τὸν τόπον τῶν τοιούτων ἀρετῶν. Ἡ τέχνη εἶναι ἀναπλήρωσις τῆς φύσεως καὶ ὡσὰν δεύτερος αὐτῆς δημιουργός. Αὐτὴ τελειοῖ τὴν φύσιν, τὴν καλλωπίζει καὶ προσέτι τὴν ὑπερβάλλει ἐνίοτε».

Πρέπει λοιπὸν, νομίζω, νὰ καταλήξωμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Καλλονάς ἐγνώρισε τὴ γαλλικὴ μετάφρασιν τοῦ Ἰσπανικοῦ κειμένου. Ἄλλωστε, καθὼς ἡ λογοτεχνικὴ ἡγεμονία τῆς Γαλλίας εἶναι ἀναμφισβήτητη ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα¹, οἱ γαλλικὲς μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Gracián εἶναι ἐκεῖνες ποὺ συντελοῦν καὶ μὲ τὴ μορφή ἀκόμη πρὸ δίνου στὸ ἔργο τοῦ Ἰσπανοῦ πεζογράφου νὰ γίνῃ αὐτὸ τόσο ἀγαπητὸ στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου καὶ σ' ἐλόκληρο τὸ δέκατο ὀγδοο αἰῶνα. Ἄς προστεθῇ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦτο: ὅτι τὰ δύο γνωστότερα ἔργα τοῦ Gracián γίνονται δημοφιλεῖ καὶ στὸ γερμανικὸ κοινὸ μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν γαλλικῶν τῶν μεταφράσεων στὸ δέκατο ὀγδοο αἰῶνα².

Ὡς πρὸς τὸ χρόνο τῶρα τοῦ καταρτισμοῦ τῆς μετάφρασης τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγιου δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστέ κατηγορηματικοί. Ὑφίσταται ἡ ἴδια ἀβεβαιότητα ποὺ ὑπάρχει καὶ προκειμένου γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Locke.

* *

Συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παραπάνω μελέτη μπορεῖ, νομίζω, νὰ θεωρηθῇ τοῦτο: Ὅτι καὶ οἱ πρὸ δεύτεροι ἀκόμα ἐκπρόσωποι τῆς νεοελληνικῆς σκέψης στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα βραονίζονται ἐξακολουθητικὰ ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων· ἐπηρεάζονται μάλιστα

σοῦτες εἶχαν σκηνῶν αἰσθητικὴν ὅχι τόσο ἀπὸ τὸν τόνο τοῦ βιβλίου του, ὅσο ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ δημοσεύσε χωρὶς τὴν ἀδειάν του. Οἱ ἴδιοι μάλιστα οἱ Ἰησοῦτες στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνα, μετὰ τὸ θάνατό του, συντελοῦν ὡς ἓνα βαθμὸν κί' αὐτοὶ στὴν πλατύτερη διάδοσή του στὴν Εὐρώπη καὶ τὴ μεγάλη διεθνῆ ἐπιτυχία του (βλ. Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne*, σελ. 335).

¹ Βλ. Louis Réau, *L'Europe française au siècle des lumières* [*L'évolution de l'humanité*, ἀρ. 70], τὸ κεφάλαιο: *L'hégémonie du français en Europe*, Παρίσι 1938, ἰδίως σελ. 38.

² Τὸ «Criticism» λ.χ. τὸ μεταφράζει ὁ G. Gottschling κατὰ τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ Maugery καὶ τοῦ συνεχιστῆ του καὶ δημοσιεύει τὸν πρῶτο τόμο στὴ Φραγκφούρτη (1702) καὶ τοὺς δύο ἐπόμενους στὴ Χάλλη (1721).

λίστες ἀπὸ σχετικὰ κείμενα ποὺ εἶχαν σημειώσει ἐπιτυχία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἄς θυμηθοῦμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ δέχτηκε φωτισμένος λόγιος τῆς ἐποχῆς, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ἀπὸ τὸ ἴδιο παιδαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Locke¹, αὐτὸ ποὺ ὁ Γαβριήλ Καλλονᾶς ἀποφάσισε νὰ μεταφράσῃ. Ἀνάλογη ὡς ἓνα βαθμὸ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς σχέσης τῆς νεοελληνικῆς διανόησης μὲ ἓνα ἠθικολόγο, ποὺ ὄχι μόνο ὑπῆρξε σημαντικὸς συγγραφέας στὴν ἐποχὴ καὶ τὸν τόπο του, τὸν Ἰσπανὸ Gracián, ἀλλὰ καὶ ἐκτιμήθηκε πολὺ στοὺς κατόπιν αἰῶνες, ἀφοῦ μπόρεσαν ἡ φήμη του καὶ τὸ ἔργο του νὰ συγκινήσουν πνεύματα μεγάλα τῆς νεώτερης πνευματικῆς διανόησης, ὅπως τὸ Σοπενάουερ καὶ τὸ Νίτσε.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

¹ Βλ. Ε. Κριαρά, Ἡ «Παιδαγωγία» τοῦ Μοισιόδακος καὶ ἡ σχέση τῆς μὲ τὸ παιδαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Locke. Byz. - neugriechische Jahrbücher 17 (1943) 135 - 53.